

Akikből tizenkettő megy egy tucatba: fejlődésregény a társadalom peremén és a problematikus közelmúlt

(Gergely Márta: Szöszi)

A 20. század közepének egyik legtermékenyebb, de mára szinte tökéletesen elfeledett ifjúsági szerzőjének, aki a kor ifjúsági mozgalmi lapjainak (Kisdobos, Pajtás) is szerkesztője volt, egyedül a pöttyös-csíkos sorozatban megjelent regényei őrizték meg a nevét: a Tanácsköztársaság idején játszódó A mi lányunk, illetve a Szöszi-trilógia. (Utóbbi fennmaradásában a trilógia középső kötetéből készült, a korban nagyon népszerű vígjáték is szerepet játszhatott.)

Mind a trilógia, mind a korábban játszódó mű a fejlődésregény egy változatának tekinthető, sablonosnak mondható kiindulóponttal: szegény sorban élő kiskamasz lány a felnőtté válás és a társadalmi beilleszkedés problémáival küzd. Maga ez a séma a korabeli ifjúsági irodalom egyik legfőbb, pedagógiai és politikailag is propagált műfajtypusa, ám Gergely Márta regényeiben sajátos megoldásokkal és eltérésekkel találkozunk. Különösen érdekessé teszi ezeknek az eltéréseknek a vizsgálatát, hogy a Szöszi című regény az 56-os forradalom idején játszódik, s alig két évvel ezt követően jelent meg, ám épp a választott főhősnek és társadalmi közege sajátos perspektívájának köszönhetően sem az uralkodó politikai narratívával („ellenforradalom”), sem ennek ellentmondó szemlélettel nem azonosul. A horizontot az események kaotikussága, összetettsége, többértelműsége alkotja, a narrátor nem emelkedik a főhős horizontja fölé. Tanulmányomban azt vizsgálom, mi a jelentősége ennek a nézőpontnak, és milyen hazai elbeszélői hagyományokkal rokonítható ez az eljárás.

Az 1958-as könyvhétre megjelent Szöszi a pöttyös könyvek megindulásával egyidejű. Még ha a kezdetnek járó kiemelt figyelmet tekintetbe vesszük, akkor is azt mondhatjuk, hogy a korabeli cikkek mai szemmel meglepően sokat foglalkoztak vele: ha ma egy ifjúsági regény megjelenik, nem valószínű, hogy „mainstream”-nek tekinthető napilapokban (a korban *Népszabadság*, *Népszava*) és szakmai jellegű lapokban (pl. *Élet és Irodalom*, *A Könyvtáros*) egyaránt jelenne meg róla recenzió¹, sőt, külön elemző írás foglalkozna vele irodalmi folyóiratban is (pl. Jelenkor)². Ez a jelenség azonban tökéletesen érthetővé válik, ha a kor kritikai kontextusát tekintetbe vesszük – ami azért nem okoz nehézséget, mert az említett cikkek e kontextust teljesen nyíltan felvázolják: az irodalomnak társadalmi átalakító szerepet, emellett politikaiként beállított morális funkciót tulajdonítottak. Kézenfekvő így, hogy az épp szocializálódó gyermekek és fiatalok számára készült

1 Falus Róbert in *Népszabadság* 1958. júl. 2. 155. sz., 4.; Halasi Andor in *Népszava* 1958. júl. 9. 160. sz., 4.; Rózsa András in *Élet és Irodalom* 1961. 1. sz., 30-31. (A *Házasságból elégséges* c. 2. kötet megjelenése kapcsán érinti a Szöszi is.)

2 Zsikó Gyula in *Jelenkor* 1958/1, 97-99.; Halasi Andor in *Kortárs* 1958/9, 459-462.; Csertői Oszkár in *Könyvtáros* 1958. 8. sz., 634-635.; Maróti Lajos in *Magyar Ifjúság* 1958 júl., 26.

művek kiemelt figyelmet kaptak, hiszen ők azok, akiktől azt várták (mint a korszak egyik legismertebb mozgalmi dalának Jankovich Ferenc által írt szövege mondja), hogy „holnapra megforgatják az egész világot”.

Érdemes talán kitérni nagyon röviden e dal sorsára is, mivel érdekesen világítja meg, hogy a szocializáció, a felnőtté válás, a „modern szubjektum” kialakulása egyáltalán nem tekinthető univerzálénak, társadalmilag roppant eltérő mintái voltak még a 20. században is. Nem túlzás azt mondani, hogy az alsóbb társadalmi rétegek számára teljesen elérhetetlenek voltak azoka a fajta modern szocializációs és individualizációs minták, melyek a felsőbb rétegek esetében adódtak. A kommunizmus ifjúsági mozgalmainak egyik legfőbb vonzereje az ezzel való leszámolás volt – a kor irodalmában (különösen az ifjúsági irodalomban) sok esetben egyfajta generációs lázadás lehetőségévé és nyelvévé és a szigorúan elhatárolódó társadalmi csoportok/rétegek/osztályokhoz való kötöttség alóli felszabadulás eszközévé válik a hálózatos szerkezetű, a korábbi kapcsolatokat teljesen felülíró mozgalomhoz való csatlakozás.

A Jankovich-féle szöveg ugyan nem köti egyértelműen a fiatalsághoz a változtatást, pusztán az általános csoportidentitás-képző ’mi’ hatókörébe utalja (megteszik ezt a kor más mozgalmi dalai), ám az mégis az új generáció jelzőjévé vált (l. „fényes szelek nemzedéke”):

Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják
Sej, az van arra írva, éljen a szabadság.
Sej, szellők, fényes szellők, fújjátok, fújjátok,
Holnapra megforgatjuk az egész világot!

A dallam, ahogy számos más mozgalmi dal esetében is (Kodály Zoltán népnevelő programjától nem függetlenül), egy népdal. Az eredeti moldvai csángó népdal több szöveggel is ismeretes, ’lány’ (’z annya őü sziep l’ányát) és ’fiú’ (első világháborús katonanóta) változata is van. Mindkét szöveg a felnövekvés társadalmi *traumájával* foglalkozik, arra mutatva rá, hogy az alsóbb társadalmi rétegekben akár fiú, akár lány az illető, semmi jót nem várhat a felnőtt élettől – nem várhat szeretetet, nem várhat figyelmet, élete odadobandó áldozat lesz, amit valaki használ, s amiből neki öröme nem származhat: a fiú katonának kell, hogy menjen (s ez nem valamiért való „öntudatos választás”, hanem valaki parancsára történő ön-elvetés, önalávetés), a lány pedig (mint a menyasszonybúcsúztatók-síratók állandóan visszatérő, klasszikus témája, ami egyébként nagyon érdekesen köszön vissza a Szöszi-trilógia második kötetében is) férje néma és alázatos szolgálja illetve családon belüli erőszak áldozata lesz, mert „ez a dolgok rendje”:

Z annya ő szép lányát,
Z annya ő szép lányát,
Nem magának tarca,
Nem magának tarca.

Karján felneveli,
Karján felneveli,
Szárnyára j eresztí,
Szárnyára j eresztí.

Sz ő isz tával niezi,
Sz ő isz tával niezi,
Had mász szidja sz veri,
Had mász szidja sz veri.

Az ifjúság tehát az alsó társadalmi rétegekben egyrészt nem önérték: az előző generációk tulajdona, erőforrása, az rendelkezik vele – ez az alapkonfliktusa egyébként a pár évvel korábban készült *Körhinta* című filmnek is; másrészt szeretetre és figyelemre csak addig tarthat számot, amíg be nem lép a felnőtt világba. Ennek a szeretetnek és figyelemnek pedig a lányok esetében az anya és a kortárs csoport a kizárólagos forrása a népdalokban, és elvágólagosan szűnik meg a férjhezmenetelkor.

Gergely Márta *Szösz* című regényében éppúgy, mint annak *Házasságból elégséges* című folytatásában nemcsak a fiatalok, de az idősebb generációk képviselői is sokszor említik, hogy más világ van, mint régen, és ez a más világ távolról sem absztrakt ideológiai elvek mentén értékelődik fel, hanem sokkal inkább a fiatalok konkrét, hétköznapi életvitelt és terveket érintő lehetőségeinek növekedése miatt. **(PL...)** A regény szereplőinek világában az ötvenes évek közepének pesti hétköznapijai számukra általánosságban még akkor is komoly emelkedésnek tűnnek, ha több műszakban kell dolgozni, ha lakás egy sötét, földszinti egyszobás, és saját otthonra nincs kilátás, ha a továbblépéshez komolyan takarékoskodni kell, vagy ha bizonyos dolgokért sorban kell állni vagy kerülőutakon (külföldi csomagból, stb.) megszerezni. Ez nyilván annak köszönhető, hogy a szereplők szinte mind olyan társadalmi csoportokhoz tartoznak, amelyek a háború előtt sokkal rosszabb vagy akár kilátástalan helyzetben voltak, a hosszú, a kor fiataljainak kisgyerekkorát lényegében teljesen lefedő háború pedig hatalmas traumák sorozata, így jelenlegi életük a korábbiakhoz képest kétségtelen anyagi és társadalmi emelkedés, további haladás ígéretével. A regény ugyanakkor jelzi, hogy kommunizmus ide, szocializmus oda, van felső kaszt: Szösz

világában ez a „professzorok”, a „művészek”, mérnökök, üzemvezetők elitje, akik mind anyagi körülményeik, mind életviszonyaik tekintetében elérhetetlenek (pl. szakácsnőjük, bejárónőjük van, megfizetnek külön kényelmi szolgáltatásokat pl. Szöszi nagyapjának, stb.), és vannak olyan csoportok is, amelyek korábbi társadalmi pozíciójukhoz képest a jelenlegiben rosszabb lehetőségeket tapasztalnak akár anyagilag, akár a társadalmi megbecsülést tekintve, ezért elégedetlenek. A regény nem mondja, hogy ez az elégedetlenség ne lenne megalapozatlan vagy jogosulatlan, még akkor sem, ha ezek a szereplők jellemzően kevésbé rokonszenvesek, bár ezt nehéz eldönteni, mert – amint azt néhány korabeli kritika fel is rótt a szerzőnek – azok a szereplők, akiket elvileg, társadalmi hovatartozásuk szerint pozitívabb színben kellene feltüntetni, sincsenek egyértelműen rokonszenvesként, netán egyenesen morális iránytűként, követendő példaként megrajzolva. Falus Róbert például hiányolja a határozottabb különbségeket, s az egyértelműen a szerzővel azonosított narrátornak felrója, hogy nem ítéli el elég erőteljesen főhősének „jampi” és lázadó vonásait: „talán nyomatékosabban kellett volna éreztetnie a bírálatot, hiszen egyes külsőségek (pl. Szösziék vagány stílusa) elválaszthatatlanok az emberi magatartás belső értékétől”. A fejlődését pedig jobban alá kellett volna támasztania azzal, hogy 56-ban közelíthette volna kortársaihoz, megtalálta vele a helyesen vélekedő eszmei közösséget: „[a] történet alakításának mesterkéltségéről csak egy részben lehet szólni: nem érezzük indokoltnak Szöszi elszigetelését kortársaitól az ellenforradalom napjaiban. Ez a mese sodrását is gyengíti s némileg ellaposítja az utolsó konfliktus eszmei mondanivalóját is.”³

Az elithez tartozók egyik legfőbb képviselője Sándor bácsi, Szöszi anyjának második férje – a patriarchális, autoriter családfő, akinek a szava parancs, és akinek óhaját mindenki köteles teljesíteni, akinek kényelme mindennél és mindenkinél előbbre való, illetve aki cselédként tartja maguknál Szöszt, és presztizsszemponatok miatt – meg persze azért, mert akkor Szöszi nem tudna az ő háztartásában teljes erőbedobással munkát végezni – nem engedi a fodrászüzletben dolgozni. Igen erősek azok a leírások, ahol Szöszi szembeül távolról ragyogó „úrinőnek” képzelt anyja állandó kiszolgáltatottságával, feszültségével, folytonos egyensúlyozásával férje totális kiszolgálása és a négy kisebb gyerek ellátása közt. Természetesen ő az, aki 56-ban disszidál, ugyanakkor a disszidálók egyáltalán nem mind tartoznak ebbe a körbe: számtalan különféle indíttatásból, rengeteg eltérő társadalmi háttérű, életkorú utazót ábrázol a regény, ítélkezés nélkül, ami szintén nem tetszett maradéktalanul a korabeli kritikának, Sándor bácsi típusa csak egy a sok közül. A mostohaapa autoriter karaktere azonban egyáltalán nem valamiféle „osztályhelyzet” vagy „reakciós politikai nézetek” mentén határozódik meg, ahogy a kor ideologikusabb átlagtermésében jellemző. Szöszi talán legkeserűbb tapasztalata, ami igazából a következő kötet (Házasságból elégséges) egyik fő konfliktusforrása, hogy *vele* szemben szinte *bárki* elfoglalhatja ezt a pozíciót: a férjévé avanzsáló

3 Falus, i.h.

Árpád riasztóan hasonlóan kezd rendelkezni Szöszi életével, döntéseivel, külsejével, még pénzével is, mint a mostohaapa Szöszi anyjával, ha lágyabb körvonalú ábrázolásban is, hiszen ebben az esetben igen fiatal, friss házaspár, egyformán kenyérkereső munkát végző és egymás iránt vonzalmat érző kamaszokról van szó. S amikor ez a konfliktus Szöszi számára elviselhetetlenné válik, még a korábban az őt egyetlenként kizárólag elfogadással, türelemmel fogadó nagypapa is élesen ellene fordul, a kapcsolat minden problémájának megoldását ellentmondást nem tűrően kizárólag a tizenhétéves kamaszlány kizárólagos feladataként és felelősségeként megjelölve. Amikor ugyanis Szöszi végül hazamegy a nagyszüleihez (mivel hiába várta haza Árpádot a nagy nehezen megfőzött halpaprikával), és próbálna visszatérni lánykori, önálló, szuverén életéhez, hazatérő nagypapa, aki előbb Árpáddal beszélt, Szöszt vonja felelősségre:

„Most az egyszer erélyes volt az a szelíd, öreg hangja:

– Miért nem keltetted fel reggel? Miért hagytad, hogy elaludjon, szégyenszemre? – Én? – halványult el Szöszi. – Én?

– Hát ki? A szomszédasszony? Ha nem ébred fel szólításra, ráztad volna meg...

– Még az ételt is megmelegítettem neki.

– Hát akkor meg – hangzott nagypapa szájából a különös tanács – csókoltad volna föl, háromhetes asszony létedre!

– Még hogy én! – toppantott dacosan Szöszi. Nagymama csak kapkodta a fejét.

– Még az is jobb lett volna, ha leöntöd egy kis vízzel. Nem kell ahhoz egy vödör, elég egy pohárával. Ne félj, attól fölébred. Miféle asszony az, aki hagyja, hogy a férje elaludja a munkakezdést? Hogy szégyenben maradjon?

– Szóval még annak is én vagyok az oka? – jajdult fel Szöszi.

– Hát ki? – tette fel a kérdést nagypapa, és kezét beszéskész zubbonya zsebébe dugva, ingerülten sétálgatott az ablakok előtt. – Nem kocsmatöltelék az! Nem rúgott volna be, ha valamivel meg nem bántod!

Szöszi zokogott. Hogy még a nagypapa is... Hogy már a nagypapa is ellene van, aki mindig védte! Persze, mert férfi, összetartanak. Hogy nem keltette fel! És hogy őmiatta rúgott be!”⁴

Az, hogy a regényben valójában nincs hibátlan alak, mindenkinek van valami kendőzetlenül ábrázolt fogyatéksége, ellenszenves vonása, és nem azonosítható senki esetében valamiféle szükségszerű, visszafordíthatatlan, egyenes vonalú, ideális jellemfejlődés sem, meglehetősen ellenállóvá teszi a narratív szerkezetet és a dramaturgiát az ideológiai elvárásokkal szemben⁵. Ez különösen azért érdekes, mert műfaját tekintve ideológiailag kifejezetten kitett alkotásról van szó:

4 Gergely Márta, *Házasságból elégséges*, Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1972, 127.

5 Összehasonlításként felidézhetjük ezzel kapcsolatban az 1919-es Tanácsköztársaság idején játszódó Gergely Márta-regényt (*A mi lányunk*). Ott a főhős, Jakab Zsófi sok szempontból hasonlóan kitaszított alak (legalábbis a regény elején), ám az események során „ideológiai fejlődésen” megy keresztül, és bár tompítva, a kislány reális életkorának és valós tapasztalatainak megfelelően történik ez, mégis jóval több olyan szereplői megszólalás, megnyilvánulás és dramaturgiai fordulat van (különösen ami Zsófi bátyjához és annak menyasszonyához kapcsolódik), ami jóval didaktikusabbá teszi a narratívát.

az ifjúsági regényt pedagógiai eszközként fogja fel a korabeli sajtó (tehát lényegében az irodalom egyfajta határterületként, ami nem tartozik egyértelműen a művészethez), a pedagógiát pedig a politikai rendet megalapozó és egyben legitimáló morális elvek képviselőjének és felmutatójának szerepébe kényszeríti. Szösi alakját és a cselekményt az menti meg ebből a szempontból, hogy a kortárs kritika a munkájában örömet és biztonságot találó kislány alakját igyekszik egyrészt a felnőtt ideális szocialista állampolgárrá válás mintájaként, másrészt annak igazolásaként leírni, hogy a munka mint az élet egyetlen valódi értelme képes mégoly komoly traumák, neveltetésbeli hiányok, érzelmi nehézségek fölé emelkedésre és a harmonikus egyéniség kialakítására. Halasi Andor a Népszavában például azt írja, hogy „Szösit az élet neveli meg, a tapasztalatok látják el tanáccsal. Kezdd jobban érteni az életet, mint ahogy őt értették meg.” Az ember természetes, egészséges fejlődési útja tehát mindenképp a „szocialista embertípussá” válás – nevelés híján, elhanyagolva is ide jut, amennyiben felismeri a munka jelentőségét: „[a] munkában rátalál az élet értelmére, mert a munka az élet minden szépségének a záloga.”⁶

Ezt a tételt azonban a regény nem segít alátámasztani: Szösi munkájával és munkahelyével kapcsolatban is éppolyan kritikus, mint minden mással, itt is vannak hullámvölgyek, sőt, megfelelő alternatív életpálya felvillanása (az anyjával közösen dédelgetett énekesnői álmok) akár kárpótlást is jelenthetne. Tény, hogy kapcsolatuk kezdetén az köztük a közös pont, hogy „[ő]k ketten megegyeznek abban, hogy a világon tán minden bajnak, minden igazi bajnak az az oka, hogy az embereknek nincs szívük a munkájukhoz. Ha mindenki rendesen dolgozna, ha csupa rendes, szorgalmas, becsületes ember volna a városban, akkor más volna minden.”⁷ Szösi azonban apját követve, mintegy neki megfelelni kívánva lesz fodrásztanuló, anyját követve, hozzá alkalmazkodva, neki megfelelni s ezzel fontossá, elhagyhatatlanná válni próbálva segít szó nélkül a háztartási munkában és mostohaapja szeszélyeinek teljesítésében illetve társa az énekesnői karrierről szőtt álmokban. Mindkét területen ér el sikereket, mindkét területen kap pozitív megerősítést, s bár valóban szerepel a szövegben, hogy Árpáddal az hozza őket közel egymáshoz, hogy a munkájukat fontosnak érzik, nem szabad elfelejteni, hogy tizenéves gyerekekről van szó, akik rosszul boldogultak az iskolában, a családjaikban is konfliktusaik voltak, és lényegében életükben először élnek át megbecsülést azért, amit tesznek, még hozzá a felnőttvilágban, ám tulajdonképpen még tét nélkül (hiszen egzisztenciájuk még semmilyen szempontból nem önálló) – ez mindenképpen árnyalja a fentebb idézett, minden kritikus által előszeretettel kiemelt rövidke passzázst.

Szösi arra vágyik, hogy „ne legyen már ilyen ötödik kerék”, ahogy fogalmaz, hogy valahol fontos legyen, számítson, s a fodrászszület azért lesz számára menedék, mert ott ezt átélheti (és valódi kamasz módjára a második részben többször próbára is teszi e menedék teherbírását, határait).

6 Halasi, i.h.

7 Gergely Márta, Szösi, Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1962, 48.

A regény tehát minden ponton úgy csúszik ki a hivatalos ideológia elvárásrendjéből, hogy közben mind az olvasók, mind a kritika szemében elismerést kap. Annak ellenére, hogy az 56-os események gyakorlatilag kortársi leírását adja, nemhogy nem szembesül retorzióval, de könyvheti sikerkönyv lesz, holott távolról sem azonosul az elvárt nézőponttal, sem az októberi eseményeket, sem a disszidálást vagy a disszidenseket nem ábrázolja negatívan⁸. Az események leírása, ahogyan általában a karaktereké és a felmerülő élehelyzeteké is, komplex, ennek legfőbb eszköze pedig az, ahogy Gergely Márta a szabad függő beszéd és a fókuszkezelés narratív eljárásait alkalmazza.

A szabad függő beszéd hatóköre átfogó, néha már-már a tudatfolyam-elbeszélés határaiig merészkedik (amennyiben ki nem mondott, szinte meg sem fogalmazható érzéseket, gondolatokat, testi tapasztalatokat, benyomásokat, asszociációkat is explikál), de nagyon érdekes, ahogy a regény elején mindössze 14 éves kamasz kislány önpozicionálását érzékelteti. Életkori sajátosságainak megfelelően külső visszajelzéseket interiorizál, és ezek a külső hangok saját hangként, megkérdőjelezhetetlen igazságként visszahangzanak Szöszi számunkra mindig kívülről látszó belső monológjaiban. A külvilág következetes visszajelzése pedig az, hogy ő csúnya, buta, mogorva, nem szerethető, nincs benne semmi különleges, „tizenkettő megy belőle egy tucatra” – és Szöszi ezzel maximálisan azonosulni látszik. Ez gyakorlatilag az elhagyottság szélsőségesen figyelem- és szeretethiányos állapotának racionalizáló, kognitív disszonanciát redukáló traumafeldolgozási eljárása, hiszen – ahogy a regény számos pontján megfogalmazódik, miért is szeretné őt bárki, miért is figyelne rá, hiszen ő ezt „nem érdemli meg”, hiszen buta, csúnya, mogorva, magának való, stb. Így az elhagyottság fájdalma tompul, okot, indokot nyervén – ahogy azt az elhagyott illetve bántalmazott gyerekekkel foglalkozó pszichológiai szakirodalom számtalanszor leírta. Nagyanyja nevelési elvei (miszerint a gyereket nem szabad dicsérni) meglehetősen általánosaknak tekinthetők a 20. század hazai gyakorlatában, s bár mai szemmel joggal tűnhetnek bántalmazónak és traumatizálónak, különös módon épp a trauma teljességének kivédését szolgálják – valahogy úgy, mint a régi óvónevek, amikor a rontás ellen adtak sértő, megalázó, obszcén neveket a gyerekeknek. Milyen egyéniséget eredményez ez a tulajdonképpen védelmi célú ridegség? Mindenekelőtt (megint csak mai szóval) határozottan rezilienset, olyan valakit, aki igen nagy pofonok után is mindig újra fel tud állni, tovább tud lépni, még ha a fájdalom, a kiszolgáltatottság, a fenyegetettség érzése állandóan élő is marad benne. Olyat, aki a bevezetőben megemléített népdalok felnőttvilágához elég erős lesz, bár célja csak a túlélés, nem a szuverén élet, vagy pláne a kiteljesedés, boldogság (ezek még elérhetetlen álmokként sem merülnek fel). És mennyiben tekinthető vajon tipikusnak, átlagosnak ez az egyéniség? És, vethetnénk fel továbbvezető gondolatként, hogyan viszonyul ez a „típus” az elvárt – a szocializmusban is elvárt – női szocializációs mintákhoz?

8 Érdekes ezzel kapcsolatban összevetni egyébként pl. Thury Zsuzsa Zalai nyár, ill. később Angéla címmel megjelent regényével, ahol az osztálykonfliktus és a disszidálás morális traumaként és fontos konfliktusforrásként jelenik meg, de hasonló látunk Janikovszky Éva Szalmaláng című regényében is.

Szöszi, mint látjuk, konokul és kitartóan átlagosként írja le önmagát, s a kortárs kritika is „típusról” beszél vele kapcsolatban, el is várva (mint nevelő célú ifjúsági regénytől) a „jól felismerhető típus” felmutatását a szerzőtől. Bizonyos értelemben Gergely Márta valóban típust alkot, de érzésem szerint távolról sem olyat, amelyet a korabeli elvárások látni szeretnének. Sokkal inkább azt segít megmutatni, hogyan alakul, hogyan szocializálódik a hatalom mikrofiziológiai gyakorlataiban a hatalomnak *önként alárendelődő* szubjektum, amely az alárendelődést ugyanakkor saját részleges különállása *védelmi* vonalának tekinti, még mindig előnyösebbnek érezve ezt a pozíciót a teljes kirekesztődésnél.

Szöszi ugyanis végig a totális kirekesztődés (halál, illetve társadalomból való kisodródás) peremén táncol. Többször kerül az öngyilkosság peremére, ettől több esetben az az egyetlen fenntartás nélküli szeretetkapcsolat óvja meg, ami közte és hároméves féltestvére Dundi közt van. Nájlón Bébivel való kapcsolata a kisodródás egy másik lehetőségének szimbóluma: az állami gondozásban felnőtt, mindenki által elutasított, Szöszihez hasonlóan az elutasításból önvédelmet és erőt kovácsoló, ugyanakkor valóban a világon senkire nem számítható, feltétel nélküli szeretetet, elfogadást soha nem tapasztaló tizenhat éves lány prostituálódik (ezt természetesen a regény nem explikálja, de egyértelműsíti) és a legális társadalmi kapcsolatok, életutak rendjéből teljesen kiíródik, Szöszi minden ismerőse egyértelműen elutasítja és kitaszítja, veszedelmes példaként állítva a főhős elé. Szöszi ugyanakkor nem azonosul ezzel az elutasítással sem. A regény nagyon finoman érzékelteti, ahogy a kislány látja, milyen kevés választja el őt magát ettől az úttól, és hogy ez nem feltétlenül tudatos választás kérdése. Bébi „rossz”, de ez a „rosszaság” inkább „súlyos betegség”, valami, ami miatt az egyén nem tehető egyértelműen felelőssé: „Szótlatlanul nézte Bébit, ahogyan ott hevert a rekamién. Szöszi félt. Bébitől félt? Miért? Hiszen Bébi nem bántja őt, inkább még jó is hozzá. Mégis, úgy félt tőle, mint egy nagyon nagy betegről, akin már senki nem tud segíteni.”⁹

Bébi szintén csak boldog akar lenni, szabadon élvezni szeretné az életet, nincs benne rosszindulat, kegyetlenség, bosszú- vagy hatalomvágy – de az ő életének előzményeivel ez egyértelműen lehetetlen és megengedhetetlen forgatókönyvnek tűnik. Szöszinek választania kell: önálávetés, a környezete róla szóló leírásaival való azonosulás szociálisan-hálózatosan ráíródó individualitása (a kamaszos dac fenntartásával, ami itt már egyenesen a különállás, az integritás utolsó menedéke), vagy az egyéni önmeghatározás, az „az vagyok, akinek tartom/festem/játszom magam” performatív individualitása, az egyéni élvezetek és boldogulás mindenek felett való prioritásként tételezése – ebben az esetben azonban végérvényesen és végleg kizáródik, elfogadhatatlanná válik, olyan nem-helyre kerülően szociálisan, ahonnan nincsen visszaút.

9 Gergely M., Szöszi..., 100.

Szöszsi „tipikussága” a (Foucault-val szólva) a hatalom másikjának tipikussága, a hangjától (egyéni, individuális történettől, szuverén saját úttól) megfosztott alárendelt-alárendelődő tipikussága. Azé, aki a hatalom viszonyában soha nem az *agentia*, hanem mindig a *patientia* oldalán foglal helyet, aki épp ezért érdektelen, figyelemre méltatlan, partikuláris („úgyis tudjuk, hogyan él, hogyan gondolkodik, mi történik vele”), örökre periférikus, láthatatlan, s aki egyszersmind az *agentia* láthatóságát lehetővé tevő háttér, kontextus, erőforrás, az anyagi feltételek néma megteremtője és újratermelője; aki még mindig jobban jár, ha megváltoztathatatlanul és törvényszerűnek fogadja el ezt a szerepet, mint ha megpróbál kitörni belőle, mert akkor csak veszíthet. S mivel mindig-már épp a megsemmisülés határán táncol, ez a veszteség totális és visszavonhatatlan lenne. Ez a „tanult tehetetlenség” személyiségmodellje – azé, aki, ahogy a tizennégy és fél éves főhős az 56-os harcok alatt még csak nem is gondolkozik azon, hogy mi történik valójában, miért és mi várható, milyen tágabb kontextusa, nagyobb jelentősége lehet az eseményeknek, de saját életét kockáztatja az élet fenntartásáért, az étel, a víz, a fedél materialitásának biztosításáért, mások számára is.¹⁰ Aki nem tudja, de nem is akarja vagy meri irányítani a saját sorsát, de minden energiáját feláldozza annak a rendnek a fenntartására, ami pedig az ő pozícióját kizárólag ezen a póluson rögzíti. Nevezhetjük ezt az *inhumán* pozíciójának¹¹, de leírhatjuk a *herstory* értelmében alulnézeti társadalom- és történelemfelfogásként is (s nagyon érdekes lenne pl. Rakovszky Zsuzsa *A kígyó árnyéka* illetve *A hullócsillag éve* c. regényeivel való összevetés), de mindenképp valami olyasmi áll előttünk ebben a rövid, több, mint hatvan éve megjelent pöttyös ifjúsági regényben (pláne „lányregényben”), ami, Nietzsche-t parafrázálva, nyugtalanítóan ismerős, túlságosan is ismerős lehet számunkra itt, Közép-Európában, Magyarországon, a 3. évezred első negyedének végén is.

10 Itt csak utalhatunk a rendszerigazolás és önálávetés elméletével kapcsolatos mai szociálpszichológiai elméletekre és azokra a kutatásokra, amelyek a mai magyar társadalom elemzésével mutattak ki a Szöszsi személyiségfejlődéséhez kísértetiesen hasonló tömeges mintákat. Pl. Jost, J.T. (2003). *Önálávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó; Jost, J.T. (2017), „Working class conservatism: a system justification perspective”, *Current Opinion in Psychology*, 18 73-78.; Jost, J.T., & Hunyady, O. (2002). The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, 13 111-153. Vö. „Minél jobban felerősítjük az emberekben azt az érzést, hogy a társadalmi viszonyok határozzák meg, mit érhetnek el az életben, és nincs más módja annak, hogy az igényeiket kielégíthessék, annál valószínűbb, hogy rendszerigazoló álláspontot foglalnak el. Akinek a jólléte teljes mértékben az adott társadalmi rendszertől függ, az valóban úgy érzi, hogy hinnie kell a hatóságok segítőkészségében és abban, hogy a rendszer meg fogja őt védelmezni.” Interjú John Josttal, <https://www.ppk.elte.hu/content/a-rendszerigazolas-elmelete.t.40284> Utolsó hozzáférés: 2023. március 10.

11 Vö. Oxana Tyimofejeva, Communism with a Nonhuman Face, e-flux journal #48, october 2013. <https://www.e-flux.com/journal/communism-with-a-nonhuman-face> Utolsó hozzáférés: 2024.04.15.